

○ *Cultuur in de Spiegel* onder de loep

- Visie op kunsteducatie anno 2011 -

Twee jaar geleden is het onderzoek Cultuur in de Spiegel gestart. Doel is het opzetten van een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs. Beleidsmakers en onderwijsinstellingen zijn enthousiast en volgen de resultaten op de voet. Maar binnen de podiumkunsten lijken nog maar weinig mensen van de ontwikkelingen op de hoogte te zijn. Wat houdt deze nieuwe vorm van cultuuronderwijs in? Welke visie over kunst en kunstbeleving ligt eraan ten grondslag? En wat kan hij betekenen voor theaters en theatergezelschappen? Een verkenning in twee delen naar aanleiding van een gesprek met initiatiefnemer Barend van Heusden over het project Cultuur in de Spiegel.

Cock Dieleman en Annemarie Wenzel

1. Achtergrond en theorie van *Cultuur in de Spiegel*

In 2005 stapte een aantal basisscholen voor advies naar KunstStation C, bureau voor cultuureducatie in het Groningse Winsum. De scholen zochten hulp bij het opstellen van een beleidsplan cultuureducatie. Zo'n plan moest worden geschreven om in aanmerking te komen voor de landelijke subsidieregeling 'Versterking cultuureducatie in het primair onderwijs'. Maar de scholen noch het bureau kon helder formuleren wat cultuureducatie precies inhoudt. Gerdie Klaassen, directeur van KunstStation C, benaderde toen de afdeling Kunsten, Cultuur en Media van de Rijksuniversiteit Groningen. Ook daar bleef men het antwoord schuldig. Om inzicht te krijgen in deze toch merkwaardige situatie ontstond een verkennend onderzoek,

onder leiding van Barend van Heusden - destijds universitair hoofddocent, inmiddels hoogleraar Cultuur en Cognitie. Er werden gesprekken gevoerd op basis- en middelbare scholen, met ondersteunende cultuurinstellingen (zoals centra voor kunstzinnige vorming), met cultuuraanbieders, gemeentes en provincies. Nationale en internationale beleidsstukken en rapporten werden onder de loep genomen. Conclusie: een gedeelde visie op cultuureducatie ontbreekt. Iedereen is bezig met cultuuronderwijs, maar iedereen doet dat op zijn eigen manier. De onderlinge verschillen zijn groot, omdat elke instantie op basis van de eigen kennis een eigen invulling formuleert. En er is geen stevige theoretische verantwoording, waardoor cultuuronderwijs weinig status heeft binnen én buiten het onderwijs. Ook een gezamenlijk rapport van de Onderwijsraad en de Raad voor Cultuur en een rapport van onderzoekster Anne Bamford, die in opdracht van het ministerie van OCW de Nederlandse cultuureducatie doorlichtte, constateerden een gebrek aan samenhang en theoretische verantwoording.

Cultuuronderwijs op maat

Al met al genoeg redenen voor een onderzoek naar de opzet van gedegen cultuuronderwijs dat direct aansluit bij de ontwikkeling van het kind en dat theoretisch en praktisch is verankerd binnen alle leerjaren van de basis- en middelbare school. Met financiering van het VSBfonds en het ministerie van OCW is daartoe op 1 januari 2009 het project Cultuur in de Spiegel gestart. Barend van Heusden: "Cultuur in de Spiegel is een poging om samenhang aan te brengen. De onduidelijkheid over wat cultuur nu eigenlijk is en waar het begrip 'cultuur' over gaat, die vragen gaan wij beantwoorden". Het project, dat wordt uitgevoerd door de Rijksuniversiteit Groningen en het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling SLO, valt uiteen in twee onderdelen. Allereerst werkt Van Heusden samen met drie promovendi aan een theoretisch kader dat inzicht geeft in de

verschillende ontwikkelingsfases van kinderen en jongeren van 4 tot 18 jaar. Zij doen dit door middel van literatuuronderzoek op het gebied van neurowetenschappen, psychologie, semiotiek en cultuur als cognitief proces. Het tweede onderdeel is het raamleerplan. Het raamleerplan, zoals dat er op dit moment uitziet, omvat een uitleg van het theoretisch kader en een vragenlijst die iedere school of docententeam per leeftijdsgroep voor zichzelf beantwoordt [met behulp van dat kader]. Denk aan vragen als: wat is de cultuur van de leerling? Wat weten we over de ontwikkeling van het culturele zelfbewustzijn op deze leeftijd? Welke culturele basisvaardigheden oefenen we? Waarom? Welke media gebruiken we? Hoe beoordelen we? Daarnaast behoren tot het raamleerplan de basiskennis over de ontwikkelingsfases van kinderen waarover docenten moeten beschikken en praktische voorbeelden van hoe het cultuuronderwijs kan worden opgezet. De keuze in thema's, media, ideologie en didactische methode is vervolgens geheel aan de school zelf. Op deze manier ontwikkelt een school een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs op maat. De leerlijn sluit aan bij en is afgestemd op de specifieke leeftijdsfase van de leerlingen, bouwt voort op hun bagage en ervaringen op dat moment en is verbonden met de hedendaagse cultuur. Het inhoudelijke uitgangspunt van het theoretisch kader en het raamleerplan is dat cultuuronderwijs betrekking heeft op het cultureel (zelf)bewustzijn van leerlingen.

Het cultureel zelfbewustzijn

Het cultureel zelfbewustzijn is de manier waarop de mens reflecteert op cultuur. In de bijbehorende publicatie *Cultuur in de Spiegel. Naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs* omschrijft Barend van Heusden cultuur als volgt: "niet alleen alles wat we weten en kunnen - ons geheugen - maar vooral de manier waarop we iedere concrete gebeurtenis, iedere altijd enigszins andere werkelijkheid, met behulp van die kennis en

vaardigheden vorm en betekenis geven". (p.20) Om met die werkelijkheid en de verschillen en veranderingen daarin te kunnen omgaan, benoemt Van Heusden vier strategieën, de culturele basisvaardigheden: waarneming, verbeelding, conceptualisering en analyse. Samen is dit de cultuur-in-ruime-zin. Maar het cultuuronderwijs zoals dat in *Cultuur in de Spiegel* wordt bepleit, richt zich op de cultuur-in-bepaalde-zin, namelijk het cultureel zelfbewustzijn. Ook in dit geval worden vier basisvaardigheden onderscheiden: zelfperceptie (of zelfbeeld), zelfverbeelding (of zelfgevoel), zelfbegrip en zelfanalyse. Oftewel: het beeld dat de mens heeft van zichzelf en de manier waarop hij zichzelf verbeeldt, begrijpt, dit analyseert en daarop reflecteert. De mate waarin iemand over deze vaardigheden beschikt, vormt zijn persoonlijke en collectieve zelfbewustzijn. Hij maakt daarbij gebruik van verschillende media, de dragers van cultuur: het lichaam (emoties, gebaren, klanken), gebruiksvoorwerpen (kleding, meubels, instrumenten), taal (gesproken en geschreven) en grafische symbolen (tekeningen, foto, film). Media maken cultuur mogelijk en bepalen mede de aard ervan. Cultuuronderwijs zou tot doel moeten hebben, aldus Van Heusden "het productieve en receptieve vermogen tot zelfreflectie, het inzicht in de eigen cultuur en die van anderen, en in cultuur in het algemeen, te vergroten en in verschillende media te leren uitdrukken". (p.32) Want het bewustzijn bepaalt hoe een mens handelt. Van Heusden: "Een complex en rijk zelfbewustzijn biedt een andere basis voor het handelen dan een zelfbewustzijn dat beperkt is, of dat niet of nauwelijks uitgedrukt kan worden. (...) Cultuuronderwijs zoals dat hier wordt voorgesteld zou de basis kunnen leggen voor een kritisch en complex, zelfstandig cultureel burgerschap." (p.38) Belangrijk is zijn toevoeging dat cultuuronderwijs in de visie van *Cultuur in de Spiegel* niet in de eerste plaats gaat over het kinderen laten kennismaken met kunst en cultuur, maar om onderwijs in kennis en vaardigheden die het zelfbewustzijn vergroten.

Theatermakers en de doorlopende leerlijn

Wat is dan de plek van kunst binnen dit geheel? De kennismaking met kunst is een belangrijk onderdeel van cultuuronderwijs, benadrukt Van Heusden. Volgens zijn model valt kunst onder de basisvaardigheid (zelf)verbeelding. Het is één van de manieren waarop cultuur op zichzelf reflecteert. Kunstbeleving kan door het maken van kunst (productief) en door het ervaren van kunst (receptief). Verbeelding is de basisvaardigheid waarbij theatermakers en educatief medewerkers van gezelschappen en schouwburgen kunnen aansluiten, zeker wanneer expertise binnen de school ontbreekt - zoals bij theater vaak het geval is. Op de vraag wat theaterinstellingen nu al met *Cultuur in de Spiegel* kunnen doen, is Van Heusden terughoudend: "Ik ben geneigd om te zeggen: behalve het boekje lezen, vooral nog niks. Er is namelijk nog geen raamleerplan. Ook het onderwijs moet wachten tot 2013. En als kunstinstellingen duidelijk wordt wat deze visie op cultuuronderwijs inhoudt, denk ik dat veel van hen zullen zeggen: zo werken we allang. Wij vinden ook niet dat het nu niet goed gaat. We proberen wat er gebeurt te systematiseren." Het testen en toetsen van die systematisering is op andere fronten inmiddels al in volle gang. Dit schooljaar zijn twaalf scholen voor primair en voortgezet onderwijs in Rotterdam en Groningen gestart met een *pilotproject*. De pilot houdt in dat een team van docenten zich het theoretisch kader van *Cultuur in de Spiegel* heeft eigengemaakt en op basis daarvan cultuuronderwijs ontwikkelt.

Vooralsnog lijkt dat nieuwe cultuuronderwijs zich voor een belangrijk deel binnen de school af te spelen. Theatermakers en gezelschappen worden alleen ingezet wanneer de school erom vraagt. Intussen heeft Fianne Konings een onderzoek opgezet dat aansluit op het theoretisch kader van *Cultuur in de Spiegel*, maar de kunstproducerende instelling als uitgangspunt neemt.

Haar vraag is: hoe kunnen culturele instellingen een bijdrage leveren aan een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs op basisscholen? Het onderzoek wordt gefinancierd door het Fonds voor Cultuurparticipatie. Met behulp van de theorie van *Cultuur in de Spiegel* wordt onder meer een aantal subsidieaanvragen bij het Fonds geanalyseerd. In hoeverre houdt bijvoorbeeld een jeugdtheatergezelschap in zijn plannen rekening met de cultuur van de leerlingen, hun ontwikkeling en de verschillende media? Hoe sluit het aan bij het onderwijs en op welke manier wordt samengewerkt met de scholen? Fianne Konings: "De opzet van *Cultuur in de Spiegel* is vooral vanuit het onderwijs gedacht. Wat levert het op als je de theorie naast het educatieve aanbod van culturele instellingen legt?" Zowel Konings als Van Heusden zien de verbinding met theatermakers en andere kunstproducenten als een belangrijk onderdeel van cultuuronderwijs. Voor de verschillende kunstdisciplines is expertise nodig en die expertise zit bij kunstenaars en kunstinstellingen. Het diagnose-instrument dat Konings ontwikkelt, zou op termijn als voorbereidingsinstrument kunnen worden ingezet. Als educatieve afdelingen weten wat de criteria zijn waarop wordt gelet, kunnen ze daar in het ontwerp en de voorbereiding van de activiteiten rekening mee houden. Fianne Konings: "Het gaat om bewustwording. Welke keuzes maak je en waarom? Door zo'n model wordt inzichtelijk wat een instelling aanbiedt op het gebied van media, cultureel zelfbewustzijn en basisvaardigheden en in hoeverre dat aansluit bij het onderwijs en de leerlingen. Op basis van de aanvragen die ik tot nu toe onder de loep heb genomen, is mijn indruk dat veel organisaties hier al mee bezig zijn. Maar het kan gerichter. Met name de aansluiting met het onderwijs en de leerlingen kan beter."

Op naar een groeiende vanzelfsprekendheid van kunst

Met het zwaard van Damocles van de aankomende bezuinigingen boven het hoofd is het de vraag in welke richting

het theater en de theatereducatie in Nederland zich zullen ontwikkelen. Van Heusden is duidelijk: “Vanuit mijn perspectief is de belangrijkste investering die in kinderen en jongeren. Daar ligt de basis voor de toekomst. Ik vind het vanzelfsprekend dat je investeert in alle varianten van onderwijs, dus ook in cultuuronderwijs. Cultuuronderwijs is belangrijk om een cognitief-antropologische reden, het ontwikkelen van het zelfbeeld. Het besluit om kunst voor volwassenen te subsidiëren is veel problematischer. Dat is lastig theoretisch te verdedigen, dat is echt een politieke keuze.”

Er is volgens Van Heusden een grote groep mensen die het gevoel heeft mee te betalen aan iets waar ze zelf geen affiniteit mee hebben. Hij hoopt dat dit in de toekomst door *Cultuur in de Spiegel* verandert. “Een uitvloeisel zou moeten zijn dat kunst, en culturele reflectie in het algemeen - dus ook filosofie en geschiedbeoefening - vanzelfsprekend wordt, zoals dat in veel culturen al is. Eén van de essenties van *Cultuur in de Spiegel* is dat we kinderen bewust maken van hoe kunst werkt. Niet iedereen apprecieert dezelfde kunst, in de geschiedenis niet en ook niet in onze maatschappij. Maar voor al die verschillende groepen heeft kunst wel dezelfde functie. Als je dat beseft kweekt, krijg je veel meer tolerantie. Dan begrijp je beter dat iemand naar de opera gaat, ook al vind je er zelf niets aan.” Er staan nu al scholen te trappelen om mee te doen, maar het grootste deel zal straks een zetje in de rug nodig hebben. Of ze dat ook daadwerkelijk krijgen, is volgens Van Heusden vooral een politieke keuze. De politiek moet beslissen dat dit een goede manier is om cultuuronderwijs te organiseren en dat vraagt een flinke omslag. Dan zal *Cultuur in de Spiegel* ook op de pabo's en de docentopleidingen worden gebruikt. Die leveren vervolgens docenten af die het vanzelfsprekend vinden dat cultuuronderwijs een van de grote leergebieden in het primair en voortgezet onderwijs is en dat ze als (vak)docent onderdeel uitmaken van

een team dat cultuuronderwijs verzorgt. Dat is misschien wel de grootste opgave waar *Cultuur in de Spiegel* voor staat: het verhogen van de status en de vanzelfsprekendheid van cultuuronderwijs. En daarmee van de vanzelfsprekendheid van kunst in onze samenleving.

2. Van theorie naar praktijk

De wisselwerking van kunst

Hoewel het model van Van Heusden een stevige fundering biedt om cultuuronderwijs op te bouwen, kunnen er ook enkele kanttekeningen bij worden geplaatst. Allereerst: is de indeling van kunst onder de basisvaardigheid 'verbeelding' niet te beperkt? Kunst is niet alleen een verbeelding van de wereld om ons heen, ze zegt er ook iets over, heeft er invloed op, wordt er onderdeel van. Of zoals dramaturge Marianne van Kerkhoven in 1994 in haar State of the Union voor het Theaterfestival zo prachtig verwoordde: “Een productie leeft door haar wisselwerking, door haar publiek, door wat er ook buiten haar kader gebeurt. En rond de productie ligt het theater en rond het theater ligt de stad en rond de stad zo ver we kunnen zien ligt de hele verdere wereld en zelfs de hemel met zijn sterren. De wanden die deze kringen met elkaar verbinden zijn van huid, ze hebben poriën, ze ademen. Soms wordt dat vergeten.”¹ In *Cultuur in de Spiegel* komt die wisselwerking wat ons betreft nog te weinig aan bod.

De verschillende disciplines

Een tweede bezwaar is dat 'kunst' in de theorie weliswaar een duidelijke plaats krijgt, maar dat dit vooralsnog niet lijkt te gelden voor de verschillende verschijningsvormen van kunst. In zijn theorie definieert Van Heusden de kunstvormen vooral vanuit de

¹ Marianne van Kerkhoven. *Van het kijken en van het schrijven. Teksten over theater* (Leuven: Van Halewyck 2002) 137.

verschillende media waar die kunstvormen gebruik van maken. Media zijn de dragers van cultuur, oftewel de materiële verschijningsvormen van die cultuur. Maar kan een kunstvorm louter als een medium of een verzameling van media worden beschouwd? Elke kunstvorm heeft zijn eigen geschiedenis, zijn eigen paradigma's en zijn eigen kwaliteiten en bijzonderheden. Die van het theater zijn misschien nog wel het meest complex. Enerzijds heeft theater als enige kunstvorm de mogelijkheid om alle media waar andere kunstvormen gebruik van maken, te incorporeren. Anderzijds is het veel meer dan een opeenstapeling van media of een podium om die media tentoon te stellen. Wat theater zo bijzonder maakt is dat het bij de representatie van de werkelijkheid gebruikmaakt van het lichaam van de acteurs, dansers en zangers en dat het publiek daarbij live aanwezig is. Het publiek maakt die transformatie van dichtbij mee en maakt er soms zelfs onderdeel van uit. Omdat het arsenaal van uitdrukkingmogelijkheden zo groot is en het eigen lichaam er nadrukkelijk onderdeel van is, is theater niet alleen bij uitstek geschikt voor receptieve kunsteducatie maar ook voor productieve kunsteducatie. Zowel door een voorstelling als toeschouwer mee te maken als door zelf te dansen of toneel te spelen, leren kinderen en jongeren hoe ze hun verbeelding kunnen gebruiken om zich in anderen te verplaatsen. Met behulp van de uitdrukkingmogelijkheden van hun lichaam, leren ze om een bepaalde rol te spelen en zich ervan bewust te zijn hoe die op anderen overkomt. In die zin is cultuuronderwijs op het gebied van theater niet alleen een manier om de verbeeldingskracht te oefenen, maar ook een oefening in de sociale omgang met anderen, een oefening in het leven zelf. Shakespeare wist het al: "All the world's a stage and all the men and women merely players". Aan dat soort specifieke kwaliteiten van de verschillende kunstvormen wordt in de theorie vooralsnog weinig aandacht besteed. In de lijn van het boekje is het een begrijpelijke keuze. Van Heusden stelt niet voor niets dat de

expertise op dit gebied bij kunstenaars en kunstinstellingen zit. Maar verdient deze kennis en bijbehorende theorie niet een stevige plek binnen het theoretisch kader en het raamleerplan, zodat het denken hierover een vast onderdeel van de leerlijn wordt? Het wekt namelijk ook de indruk dat kunst in de theorie weliswaar een belangrijke schakel is, maar dat het niet zo veel uitmaakt welke kunstvorm je vervolgens in de praktijk van het onderwijs inzet. Van Heusden reageert hierop onverwacht scherp: "Dit is een terugkerende discussie: de angst van kunstenaars en kunstvakdocenten dat hun discipline opgaat in het grote geheel van het cultuuronderwijs. Er zit een andere discussie achter: die over de autonomie van de kunst. Als jij je eigen ding wilt blijven doen en niets met anderen te maken wilt hebben, dan blijf je in de positie dat je geen poot hebt om op te staan. Als je kunt laten zien welke vorm van cultuur kunst is en hoe het zich verhoudt tot dat geheel, dan kun je het specifieke van de vorm veel beter verdedigen. De eigenheid zit in de verschillen binnen het geheel."

De plaats van praktijkkennis

Een derde bedenking bij *Cultuur in de Spiegel* - en die ligt in het verlengde hiervan - is de zuiver theoretische basis. *Cultuur in de Spiegel* is geworteld in de wetenschappelijke literatuur en zoekt nadrukkelijk aansluiting bij ontwikkelingen in de cognitiewetenschappen en de ontwikkelingspsychologie. Daarmee eist het een wetenschappelijk gefundeerde plaats voor cultuuronderwijs in het onderwijsprogramma op. Tegelijkertijd lijkt de praktijkkennis van de verschillende betrokkenen bij cultuuronderwijs buiten beeld te blijven. Dat geldt zowel voor docenten in het onderwijs als voor kunstenaars en educatief medewerkers. Het is de bedoeling dat het raamleerplan aansluit bij de lespraktijk van de docenten, maar de praktijkkennis zelf krijgt in de theorie vooralsnog geen plek. Die kennis heeft inderdaad vaak betrekking op een specifieke kunstvorm en op de

kwaliteiten die een kunstvorm bijzonder maken. Zij is misschien minder gefundeerd en in de meeste gevallen ook niet op papier gezet, maar heeft zich in de - het woord zegt het al - praktijk wel bewezen. En hoewel er in het onderwijs onmiskenbaar behoefte is aan kunstvakdocenten die over de grenzen van hun eigen discipline heen kunnen kijken, zijn praktijk- en vakkennis belangrijke voorwaarden om leerlingen te enthousiasmeren. Je kunt leerlingen enthousiast maken voor kunst door aansluiting te zoeken bij hun eigen leefwereld, maar het kan ook door ze mee te nemen op een reis naar het onbekende. Juist inspirerende vakdocenten, kunstenaars en educatief medewerkers met charisma zijn daar dankzij hun praktijkkennis toe in staat.

Scholen en theaterinstellingen staan voor de uitdaging om de theorie van *Cultuur in de Spiegel* een plek te geven in de praktijk; *Cultuur in de Spiegel* staat voor de uitdaging om de praktijkkennis van docenten, kunstenaars en educatiemedewerkers een plek te geven in haar theorie. Want hoe verschillend ook, alle betrokkenen werken vanuit een gedeelde wens - en daardoor vanuit een gedeelde kracht: het door middel van kunst en cultuur stimuleren en inspireren van kinderen en jongeren om zich te ontwikkelen tot zelfbewuste mensen.

Cock Dieleman (1961) is universitair docent Theaterwetenschap en Dramaturgie aan de Universiteit van Amsterdam. Naast zijn docentschap was hij van 1999 tot 2005 hoofd educatie van Het Zuidelijk Toneel, respectievelijk ZT Hollandia in Eindhoven. In 2010 promoveerde hij op het proefschrift *Het nieuwe theaterleren. Een veldonderzoek naar de rol van theater binnen Culturele en Kunstzinnige Vorming op havo en vwo*.

Annemarie Wenzel (1980) geeft samen met Dieleman de werkgroep Theater & Jeugd aan de opleiding Theaterwetenschap van de UvA. Zij studeerde Kunst en Kunstbeleid aan de Rijksuniversiteit Groningen en volgde de Master Dramaturgie aan de Universiteit van Amsterdam. Ze werkt sinds 2005 als freelance dramaturg en journalist met als specialisatie jeugdtheater en is vast verbonden aan theatergezelschap De Toneelmakerij.

Voor meer informatie over het onderzoek *Cultuur in de Spiegel*, raadpleeg de publicatie 'Cultuur in de Spiegel. Naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs' van Barend van Heusden (Rijksuniversiteit Groningen en SLO 2010) en de website <http://cultuurindespiegel.slo.nl/>